

DS
493
P89+

प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

NUMBER 3
APRIL 1968

संख्या ३
वैशाख २०२५

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग,
कान्तिपुर, नेपाल

प्राप्तस्थानः
राष्ट्रीय अभिलेखालय
रामशाहपथ, कान्तिपुर

To be had of:
The National Archives
Ram Shah Path, Kathmandu

मूल्य रु. ५/-

Price Rs. 5/-

Printed at the Jore Ganesh Press Pvt. Ltd., Kathmandu.

प्राचीन नेपाल

संख्या ३

वैशाख २०२५

Ancient Nepal

Number 3

April

सम्पादकमण्डल

रमेशजङ्ग थापा

नीलरतन बनर्जी
बुद्धिसागर पराजुली

सी. आर. स्वामिनाथन

Editorial Board

N. R. Banerjee

Ramesh Jung Thapa
Buddhisagar Parajuli

C. R. Swaminathan

विषयसूची

Contents

	पृष्ठ	page
टिप्पणी र समाचार	क	क
Notes and News	ग	ग
नेपाली संस्कृतिको भूमिका		
बालिक्रमा सम	१	१
श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाह र तत्कालीन नेपाल		
दुर्गिराज भण्डारी	६	६
बैतडी र डडेल्धुराको लोकसाहित्य		
धर्मराज थापा	१३	१३
कोशीप्रदेशका माझी जाति		
शंकर कोइराला	१८	१८
योग		
बुद्धिसागर पराजुली	२१	२१
श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका लालमोहर र धैबुङको अभिलेख		
शंकरमान राजवंशी	२६	२६
काठमण्डप		
रमेशजङ्ग थापा	३३	३३
Kashthamandapa		
Ramesh jung Thapa	४१	४१
A Comparative Survey of the Coins of Shah Dynasty		
Pashupati Kumar Dwivedi	४४	४४

टिप्पणी र समाचार

तिलौलाकोटमा जापानको रिशो विश्वविद्यालय र यस विभागले संयुक्त रूपमा गरिरहेको उत्खनन कार्य जापानी दल फर्केपछि पनि विभागका प्राविधिज्ञहरूद्वारा चालु नै राखियो। त्यसपछि खास गरी पश्चिमी र भित्री भागका सुरक्षित रेखाहरूमा मात्र यी कार्यहरू सीमित रहे। उक्त उत्खनन कार्यहरूबाट प्राप्त सबूतहरूको अध्ययन हुँदैछ र अहिलेसम्मको अध्ययनको प्रतिवेदनअनुसार उक्त उत्खनन कार्यलाई धेरै नै उत्साहप्रद ठहराउन सकिन्छ। यस बारे पूर्ण विवरण र अन्तिम प्रतिवेदनको लागि हामीहरूले केही समय पर्खनुपर्नेछ। यो प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यमा यस विभागका अन्वेषण तथा उत्खनन शाखाका प्रमुख श्री तारानन्द मिश्र प्रयत्नशील हुनुहुन्छ।

प्राप्त परिणाममध्ये अति चाखलाग्दो एउटा १९ फीट चौडा राम्ररी बनाएको सडक देखिएको छ। यस बारे योभन्दा पहिले पनि सूचित गरिसकिएको छ।

प्राचीन स्मारकहरूको मर्मत तथा जीर्णोद्धार गरिएको संबन्धमा भक्तपुरको प्रसिद्ध दत्तात्रेय मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य प्रगतिमा छ। यसरी नै ललितपुरको महापाल तथा काठमाण्डुको महामञ्जुश्री मन्दिर आदि प्रमुख छन्।

यस पटक यस विभागले संचालन गरेका कार्यक्रमहरूमध्ये "नेपाली कला" नामक १९६६ को प्रदर्शनीको क्याटलगमा नपरेका केही हुंगाका, काठका र धातुका मूर्तिहरूको छनौट गरिएका छन्। ती कलाकृतिहरू जून २८ तारिख १९६८ मा टोकियोमा हुने "नेपाली कला प्रदर्शनी"मा प्रदर्शित गरिनेछन्। श्री ५ को सरकार पुरातत्व विभाग, युमोरी सिम्बुम र रिशो विश्वविद्यालयहरूको संयुक्त आयोजनामा हुने उक्त प्रदर्शनीमा यूरोपमा भएका १९६६-६७ का प्रदर्शनीभन्दा बढ्ता नेपाली कलाकृति प्रदर्शित गरिनेछन्।

राष्ट्रिय अभिलेखालयका श्री बाबुकृष्ण ढकालले एउटा महत्वपूर्ण प्राप्तिका संबन्धमा विभागको ध्यान आकर्षित

गर्नुभयो। विवरण यस प्रकार छ। हाँडीगाउँमा एउटा मन्दिरको लागि जग खन्दा केही पाका ईटहरू फेला परे। यी ईटहरू लगभग १३ इञ्च × ८ १/२ इञ्च × २ १/२ इञ्च छन्। तिनीहरूमध्ये धेरैजसोमा "श्री महासामन्तांशुवर्मणः" भन्ने अक्षर अंकित छन्। यी अक्षरहरू संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् र लिपि प्राचीन लिच्छवि देखिन्छ। यी ईट पुरातत्व विभागमा राखिएका छन्।

यो महत्वपूर्ण भग्नावशेष निःसन्देह नै अंशुवर्मासंग संबन्धित छ, जव उनी शिवदेवको अधीनमा केवल एउटा महासामन्त मात्र थिए। यस खोजले हामीहरूलाई लिच्छविकालीन नेपालबारे अझै बढी महत्वपूर्ण विषयहरू पत्ता लगाउन प्रोत्साहित पाउँछ।

यस पटक करीब एक महीनासम्मका लागि लेडेनको इथ्नोलोजी म्यूजियमका निर्देशक श्री डा. पी. एच. पट गत मार्च र अप्रिल महीनामा यूनेस्कोका तर्फबाट नेपालका म्यूजियमहरूको अध्ययन गरी तिनीहरूको विकास गर्ने बारे आफ्नो राय र सल्लाह दिन आउनुभएको थियो। यो अध्ययनभ्रमणको व्यवस्था श्री ५ को सरकारको अनुरोधमा संयुक्त राष्ट्रसंघले गरेको थियो।

डा. पी. एच. पटपछि श्री जोन पोलाको श्री कोनाराड वाइजे. काठमाडौं आउनुभयो। श्री पोलाको नेपालमा सांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट पर्यटनको विकासका संबन्धमा प्रतिवेदन र संभावनाको विचार गर्न आउनुभएको थियो। श्री कोनाराड, डा. पट र श्री पोलाकोबाट प्रस्तुत प्रतिवेदनहरूलाई यूनेस्को सचिवालयकातर्फबाट समन्वय गर्न आउनुभएको थियो। यसको साथसाथै एशियाका निम्ति अन्तरराष्ट्रिय म्यूजियम संगठनका प्रमुख डा. ग्रेसमोरले पनि काठमाडौं आउनुभई विभागका उच्च अधिकारीसंग छलफल गरी संग्रहालयको निरीक्षण गर्नुभयो।

संसारको एक प्रसिद्ध धार्मिक स्थल लुम्बिनीको विभिन्न किसिमहरूबाट विकास गर्न आवश्यकताअनुसारको प्रारम्भिक सर्वेक्षणको कार्य संयुक्त राष्ट्रसंघबाट खटिइ-

आएका विशेषज्ञहरूबाट शुरु भयो । यस सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिव महामहिम श्री उ थास्तको गत १४ जून १९६७ को लुम्बिनीभ्रमण उल्लेखनीय छ । महामहिमलाई उक्त स्थलले निकै प्रभाव पार्‍यो र त्यस पवित्र स्थलको विकास र संरक्षणका लागि तुरुन्तै संयुक्त राष्ट्रसंघबाट केही कार्यहरू गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा अनुभव गर्नुभयो ।

लुम्बिनी विकासका संबन्धमा भारतीय सहयोग नियोगले प्रतियोजना तयार पारिसकेको छ । यस योजनामा अझै बढी सुधार ल्याई कार्यान्वित गरी सर्वप्रथम

उक्त स्थलमा एउटा सुन्दर वाटिका, तथा उद्यान आदि बनाउने बारे पनि भारतीय सहयोग नियोगद्वारा कार्यक्रमको तर्जुमा हुँदैछ ।

उक्त स्थलमा भग्नावशेषका रूपमा रहेका स्तूप, विहार र अरू त्यस्तै भग्नस्थलहरू जुन अशोकको स्तंभ र माया-देवीको मन्दिरवरिपरि पनि छन्; तिनीहरू सबैको वर्षा-पछि मर्मत तथा संरक्षण गर्न यस विभागका प्राविधिज्ञ द्वारा प्रारम्भिक कार्यहरू शुरु गरिसकिएको छ ।

रमेशजङ्ग थापा

Notes and News

The excavations at Tilaura-kot undertaken jointly with the Rissho university of Tokyo was continued even after the departure of the Japanese team, especially in the trenches across the defences on the western side, and in the interior immediately behind the lines of defence. The evidence gathered is under study, and while it may be recorded that the results are at once encouraging and interesting, a fuller report or account must await the excavator's (in this case Shri T. N. Misra, Chief of the Exploration and Excavations Branch) final analysis. Among the discoveries recorded is a well built road about 19 ft wide across the defences, which was reported in the last number also. Among the repairs to ancient monuments, mention may be made of the following

- (a) Dattatreya temple of Bhaktapur
- (b) Mahapal temple (stone) of Lalitpur
- (c) Manjushri temple of Kathmandu and others

One of the important activities of the Department during the period under review is the selection of a few sculptures in stone, wood and bronze in addition to the pieces catalogued in *Nepalese Art*, 1966, for an exhibition of Nepalese art objects to be inaugurated at Tokyo on the 28th June '68, which would display a larger collection than that in the European exhibition of 1966-67. The exhibition is being organised under the joint auspices of the Dept. of Archaeology, Yumori shimbun, and Phisso University.

An important discovery brought to the notice of the authorities of the Department by Shri Babu Krishna Dhakal of National Archives is a group of inscribed bricks discovered in the

course of earth work excavations for the foundations of a temple in Hadigaon. These bricks measuring on an average $13'' \times 8\frac{1}{4}'' \times 2\frac{3}{4}''$, bear the words *Shri Mahasamantamsuvarmanah'* in sanskrit language and in early Lichchhavi script on one of the broader sides, pointing to the existence on the premises of an important structure that can undoubtedly be associated with Amsuvarma, when he was still in a subordinate position of a vassal of Siva Deva, towards the end of the sixth century A.D. This discovery would set us on the trail of more substantial discoveries of the relics of the Lichchhavis in Nepal and would, therefore need assiduous pursuit. These bricks have been already collected by the department.

The period also witnessed the visit for a month in March-April, 68 of Dr. P. H. Pott, Director of the Ethnological Museum, Leyden, for the study of museums in Nepal with a view to offering suggestions for bringing about improvement. This was arranged by the United Nations at the request of H.M.G.

The visit of Dr. P.H. Pott was followed by the visits of Mr. John Pollaco for suggestions as to cultural tourism and of Mr. Conrad wise to coordinate the reports of Dr. Pott and Mr. Polaco respectively.

Beginings were made during the period in the preliminary survey of the world famous site of Lumbini by experts deputed by the United Nations for the purpose of bringing about improvements to the site in various ways. It may be recalled that H. E. U. Thant visited Lumbini on the 14th June 1967, and being struck by its importance and scope, at once

Ancient Nepal

घ

felt that something must be done for the otherwise impressive site on behalf of the United Nations, and hence the works.

A contour plan of the site has been prepared by the Indian Cooperation Mission and it has been followed by the preparation of an index plan for laying a garden at the site under the auspices of the Indian Cooperation Mission.

The remains of the stupas and monasteries and other structural remains around the Asokan pillar and Maya Devi's temple at Lumbini have been planned by the department in detail as the preliminary step for the undertaking of their conservation after the monsoons.

R. J. Thapa.

नेपाली संस्कृतिको भूमिका

-बालकृष्ण सम

यूरोपमा यूनानको र एशियामा नेपालको कैयौं दृष्टिले उस्तै स्थान छ । इटालीका प्रसिद्ध प्राध्यापक प्राणीशास्त्री तथा नवंशविद्वान् गिशाप द लरेज्जोले गौरीशंकर हिमालको विषयमा साँचै लेखेका छन् —उता ओलिम्पस पर्वत छ यता हिमालयमाला, उता पनि देवताहरू माथि रहन्छन्, यता पनि । पिलियस र ओसियनमा बस्ने टिटनहरू वा मेडिटेरिनियनहरू उता पनि हार खान्छन्, यता पनि माथि बस्ने देवताहरू सदा विजयी हुन्छन् । यता वैदिक ऋषिहरू भए जस्तै उता होमर, हिंसियदहरू भए, यता जनक भए त उता मार्कस एरिलियस, यता कनकमुनि शाक्यमुनिहरू, उता सुकरात अफलातू र अरस्तू, उता यूनानी कला यता नेपाली कला ।

तर नेपाल यूनान जस्तो यशस्वी भएन, यूनानको यश उसको वरिपरिका समुद्रले प्रचार गरे, ओलिम्पस पनि उसको गर्भभित्र रहेको छ; हाम्रो नेपाल भने उल्टो हिमालयको गर्भभित्र रहेको छ, यसको कीर्तिलाई पर्वतका मौन गुफाहरूले मनैभित्र राखे । परन्तु सत्य सधैं सुतिरहन सक्तैन, आज हाम्रो देशवरिपरि समुद्र छ, जलको होइन वायुको, जसमा पानीजहाज होइन हवाईजहाज हिँड्दछन् । त्यसो हुँदा हामी पुरातत्वको खोजीद्वारा देशको यश फैलाउन प्रवृत्त भएका छौं ।

मलाई नेपाली रङ्गमञ्चको वा नाटकको विषयमा लेख्ने इच्छा थियो तर नाटकभन्दा पहिले त्यसको पृष्ठभूमि प्रस्तुत गर्ने आवश्यकता रहन्छ । शिव पार्वतीलाई ताण्डव र लास्य नचाउने पुरातन समयको प्रतीक उतार्दा पनि त हिमालय र पर्वतशृङ्खलाको पृष्ठभूमि अगि सार्नुपर्दछ, त्यसैले यो केवल हाम्रो संस्कृतिको भूमिका हुन गएको छ ।

यो लेख लेख्नुभन्दा अगि म कस्तो प्रमाणको आधारमा बोल्न लागिरहेछु त्यो स्पष्ट गर्न चाहन्छु ।

म नियमित आकस्मिकताकै समष्टि प्रमाणलाई मान्दछु । प्रमाणका साधन सात छन्:

प्रत्यक्ष, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, तौलन, अनुमान । कुनै विषयलाई प्रामाणिक बनाउन (समष्टिप्रमाण) चाहिन्छ: अनुमान + (अरू छ साधनमा प्रयोग हुन सकेसम्म जम्मै) + (हाम्रा ज्ञानेन्द्रिय दूरबीन र अणु-वीक्षण जस्ता अनेक वैज्ञानिक परीक्षण र विश्लेषणको प्रयोग जति मात्रामा बढाउन सकिन्छ त्यसद्वारा अति मात्रामा सिद्धान्तको स्वरूप बलियो हुने हुनाले सो) ।

यो कुरा यहाँ उठाउनुपरेको कारण जब हामी कुनै ऐतिहासिक वा पुरातत्वको विषयमा बोल्दछौं हाम्रा प्रमाण कैयौं विवादास्पद हुन्छन् । निर्विवाद सत्यलाई मात्र मानेर हिँडौं भने आजसम्म लेखिएका कति प्रसिद्ध इतिहासलाई हामीले यी त उपन्यास हुन् भनेर तिनै पंक्तिमा थन्क्याउनुपर्नेछ । दृष्टान्तमा कुनै समयमा हाम्रो छिसेकी भारतमा रामायण र महाभारत जस्तो ग्रन्थलाई इतिहास भन्दथे । त्यसैले त्यसमा लेखिएका अस्वाभाविक घटनालाई पनि उस वेलाका भक्तहरू अक्षरसः साँचो मान्दथे । वृथा आजकालका इतिहासकारहरू पनि त्यस्तै मान्यता चाहन्छन् । धेरै ऐतिहासिक घटना संकलन गर्दैमा उसको अनुचित अनुमात गर्ने अधिकार रहँदैन, न त इतिहासकार नगनिएकाहरू उचित अनुमान गर्नबाट वञ्चित हुन सक्तछन्; लाखौं ग्रन्थ लेखे पनि उसको एक असत्य तर्कलाई ती ठेली सत्य प्रमाणित गर्न सक्तैनन् । 'तेरो तर्क गर्ने अधिकार छैन' तेरो तर्क क्षुद्र नहोस् सही तर तं क्षुद्र छस् 'त्यसैले' यो कुरा अब मृतप्रायः भइसक्यो ।

आज विज्ञान चाखिसकेको भारतमा त्यो कुरा छैन तर राम र कृष्णमा अत्यन्त श्रद्धा राख्ने अथवा भारतीय एकतामा राम र कृष्णको पूर्ण प्रयोजन देखेहरू ती दुइ ग्रन्थलाई समर्थन गर्न बुद्धि खियाइरहेछन्, अब-

ज्ञानिक विषयलाई कहिले रूपक भन्ने कहिले प्रक्षिप्त भन्ने कहिले आधुनिक वैज्ञानिक चमत्कारको आधारमा प्राचीन समयमा पनि बाँदरले बोल्नु वा उड्नु इत्यादिको सम्भावना देखाउने रहस्यवादी विद्वानको संख्या उहाँ प्रशस्त छ, दार्शनिक कवि जातिलाई यो नमिल्ने कुरा होइन; 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' सम्म भन्न सक्ने साहसी शंकराचार्यका अनुयायीलाई यो गाह्रो पनि होइन ।

म पनि नेपाली हुँ । जतिसुकै प्रमाणवादी बन्ने चेष्टाले म प्रमाणहरू टिपू, परन्तु मेरो सूत्र नेपाली न रहन्छ । म अहिले 'नेपाली सबभन्दा वीर जाति हो' भन्नुला, तर म आज जर्मन भएको भए अवश्य भन्दो हुँ 'जर्मनजाति सर्वश्रेष्ठ वीर जाति हो' । तसर्थ आफ्नो दृष्टिकोणलाई म लुकाउन चाहन्छु । कोही इतिहासको कुरा गर्दा निष्पक्ष र न्यायी छु भन्ने दाँचा गर्दछन् । कसैले त्यसो गर्न सके त ठूलो कुरा हो, तर आफ्नै घर र आफ्नै जहान बच्चालाई अरूले शिचोमिचो गर्दा मात्र निष्पक्षतालाई अंगाल्ने अरूको चाँहि पक्ष लिने गर्दछ भने उसको त्यो भावना अनेपालीत्वको अतिरिक्त अरू केही पनि होइन । इङ्गल्याण्डका एच. जो. वेल्स जस्ता इतिहासकारले निष्पक्ष बन्ने चेष्टा गर्दागर्दै पनि इङ्गल्याण्डलाई संसारको अगिल्लि स्फुटसित उभ्याइदिएका छन्, परन्तु नेपालमाथि उनले जुन अन्याय गरे त्यो अक्षम्य छ । त्यो दोष उनलाई छैन हामीलाई छ, हजारौँ ऐतिहासिक अपमान सहेर चूप लागि रहने हृदय-दोषले नेपालीलाई छ । वेल्सले के इतिहास पढे, अथवा पढेर पनि बिसँ, अथवा संझेर पनि अन्याय गरे— नेपालसित लडाईँ पर्दा के के गुञ्जथ्यो । उनकै जातिले बल-भद्रलाई नेपाली लिओनिदस भनेका हुन्, आज उनले वेद र बुद्ध नेपालका हुन् भन्न पनि चाहिनन् जुन जातिलाई कैयौँ संभाममा ढाल बनाई उनको बलिदानको आडमा उनका ब्रिटिश जातिले खुट्टा अगि बढाएथे त्यस जातिको श्रद्धामा ती बैगुनो महान् इतिहासकारले एक अक्षर पनि पुष्पाञ्जलि चढाएनन् । आफ्नो देशलाई देशका पर्वतलाई महापुरूषलाई टपाटप टिपेर अरूले पोल्तामा हालेको टुलुटुलु हेरिरहने, छातीमा एउटा कमसल चाँदीको तक्मा के कसैले लट्काइदियो भने त्यही हेरेर सन्तोष मान्ने हामीलाई नै यस कुरामा दोष छ । अरूलाई मार्ने पापी हो, त्यसभन्दा महान् पापी त्यो हो जो आत्महत्या गर्दछ । हामी के गरिरहेछौँ 'जुन इतिहासले आफ्नो देशको गौरवलाई घमिल्याउँछ' अझ

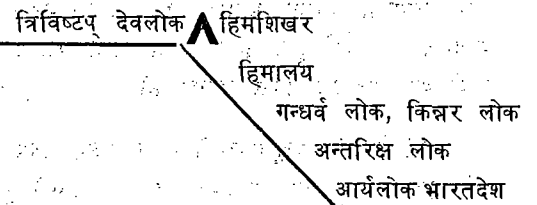
अपमान समेत गर्दछ । त्यस्तो इतिहास आफ्ना सन्तानलाई पढाएर उनको भावनालाई दूषित पारिरहेछौँ— त्यसभन्दा त जाती थियो बलभद्र सिपाहीहरू जस्तै निरक्षर योग्य हुन् किनभने जनीहरूलाई चाहिँदो कुरा त थाहा थियो । नेपाल र नेपालीको निती हामीले ज्यान फाल्नुपर्दछ ।

अब खोजौँ त्यो नेपाल कुन हो, के हो, कस्तो हो ?

उता चीनले सबैको थियो नेपाल वा निपोलो मध्यदेश (चीन र भारतको बीचको) मध्यमार्गी शाक्यमुनिको जन्मभूमि भएकोले तीर्थस्थान हो, कैलास शैली तथा साहित्य संगीत र नृत्यको उद्गमस्थान हो, अनि प्रथम कलाकार अरनिकोको जन्मस्थान पनि हो, यस गिरिराज्यलाई उनले मदेश संज्ञेका थिए । त्यता भारतले संज्ञेको थियो नेपाल स्वर्ग हो, वैकुण्ठ हो, कैलास हो । भारतका प्रसिद्ध विद्वान 'वैदिक धर्म' का सम्पादक श्रीपाद दामोदर सातवकेकरले हिन्दीमा लेखेका छन्—

“पूर्वकाल में वृद्धावस्था प्राप्त होनेपर भारतवासी त्रिविष्टप अर्थात् तिब्बत में कैलासमानसरोवर के निकट अथवा वैकुण्ठ अर्थात् नेपाल के हिमगिरि के शिखरों पर जाकर वहाँ तपस्या करते हुए अपना शेष जीवन व्यतीत करते, तथा योगसाधन के द्वारा वहीं देहपात किया करते थे । इस परिपाटी के कारण 'कैलासवासी, वैकुण्ठवासी तथा स्वर्गवासी होना' इसीका अर्थ देहान्त होना ऐसा आगे चलकर रूढ हुआ”

यसमन्तिर उनले यस्तो रूपरेखा दिएका छन्—

यहाँनेर चुचुरो र फेदी वा लेक र बेसीमा बस्ने नेपालीले जाडो र गरमीको आधारमा वा त्यस अनुसार दोबरी र एकसरो लुगाको अवलंबन गरेकोमा भेद ल्याउन खोजेको देख्ता सुत्तानिपातीबाट गौतम बुद्धको वाक्य उतार्नु उचित देखिन्छ, जब गङ्गापारीका राजा विन्दुसारले

बुद्धलाई सोधे "तपाईंको जन्मभूमि कहाँ हो?" बुद्ध भन्दछन् ।

उजुम् जनपदो राजा हिमवत्तस्स पस्सतो

राजा, जहाँबाट हिमाल देखिन्छ त्यसै जनपदमा म जन्मेको हुँ ।

अब हामी नेपालीको आँखामा नेपाल के थियो? अवश्य हिमालभन्दा नेपाल पछिको नाम हो, अवश्य अहिले हिमालय जम्मै नेपालभित्र परेको छैन, अवश्य नेपालभित्र सयौं राजा थिए, अवश्य नेपाल पर्वत र नेपाल खाल्डा छुट्टिदा छुट्टिदै एकचोटि पर्वत र नेपाली यस्ता छोटकरी नाम रहेर काठमाडौंका राजा, पाटनका राजा र भक्तपुरका राजाहरू नेपाली राजा तथा पर्वतका, गोरखाका, लम्जुङका राजाहरू पर्वत राजा भनिन थाले, हुँदा हुँदा नेपालबाट नेवार शब्द बन्यो । यसरी, मानदेव थुंको, भास्कर मल्ल, यक्ष मल्ल र पृथ्वीनारायण शाहका नेपाल अवश्य उस्तै र उत्रै थिएनन् । हिमाल नाम नेपालमा संकीर्ण भएपछि नेपाल सबभन्दा विशाल गीर्वाण-युद्ध विक्रम शाहको समयमा थियो । जुनसुकै देशको पनि यस्तै अवस्था थियो, यो स्वाभाविक हो- रोमको इतिहास यसमा साक्षी छ, रोमन साम्राज्य एक रोम शहरमा परिणत छ । संक्षेपमा हिमालतले लेखेका छन्-"अमरसिंह कति अभिमानी, हिमालयको वारपार जहाँसम्म पर्वत-शृंखलामा अलिकति मात्र पनि हिस्को उठेको छ त्यो स्थान उ नेपालकै अंग संज्ञन्छ, त्यसो हुँदा त मानसरोवरका दुइतिरबाट बगेका गङ्गा र ब्रह्मपुत्रको सांघ लगा-उन चाहन्छ, उ त्यस्तो अभिमानी छ ।" अमरकोशका कैलास अलका, अनि त्यहाँका राजा यक्षराज (यखाका राजा) किन्नरेश (किराती राजा) इत्यादिलाई संझी भानुभक्तले लेखेका हुन् ।

'अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी'

तर कैलासकूटमा सब एकमत थिए चाहे अंशुवर्म हुन् चाहे पृथ्वीनारायण । कालिदासले भारतभूमिमा लेखेको 'मेघदूत' त्यसको अर्को उदाहरण छ, अथवा कुमारसम्भवको- 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः वा 'रघुवंश' को प्रथम श्लोक तथा 'साकुन्तल' मा उनले शब्दद्वारा लेखेको हिमालयको चित्र सब यसका समर्थक छन् ।

पूनानी म्यागस्थिनजले पनि चन्द्रगुप्तको भारतको उत्तर मांघ गङ्गादेखि पारो हिमोदस वा इमोदस (हिमालमा शकहरूको राज्य छ) भनी लेखेका छन् । वास्तवमा नेपालको सबभन्दा पुनानी नामै हिमाल हो, पर्वत हो । चीनको दखिन हिमाल छ, भारतको उत्तर हिमाल छ भन्नु वा नेपाल छ भन्नु एउटै कुरा हो ।

गिरिराज यो सत्य छ, शिव छ, सुन्दर छ । अन्ध राष्ट्रवाद अन्तर्राष्ट्रिय सद्ब्यवहारको निति हानिकारक ठहरिएको छ; हो, परद्रोहको निति सो प्रयोग हुन्छ भने अवश्य हानिकारक होला, तर देशप्रेम अवगुण होइन, विश्वप्रेमकै कखरा हो; दान, दया, प्रेम, स्नेह, भक्ति सब घरबाटै प्रारम्भ हुन्छन् । नेपाल सुन्दर छ, यसको अर्थ यो होइन अरु देश असुन्दर छन् । नेपालमा समुद्र छैन, ठूलठूला तरङ्ग आएर पहरामा ठक्कर लागेको राम्रो दृश्य हामी हाम्रो देशमा देख्न पाउँदैनौं; फेरि यसको अर्थ यो होइन समुद्रसित जोडिएको देश नै सुन्दर हुन्छ; होइन, अफ्रिकाको प्राकृतिक घरघोर जंगल पनि सुन्दर छ, अझ त्यहाँ त हरिया पात छन्, जंगली फूल छन्, तर जहाँ अरू केही छैन बालुवै बालुवा छ, त्यो भयानक सहारा मरुभूमि पनि सुन्दर छ; - कति राम्रो तसवीर, लामो लामो ऊँटको लहर भएको कारवां, बालुवामा पाइलाले एक नाससित पारेको प्वालको पक्ति त्यहाँका जातिले त्यस स्थानलाई त्यस स्थितिलाई सुन्दर नसंझेको भए त्यहाँ बालुवाको आंधी खपेर को हिंडिरहन्थ्यो । अनेक भूकम्प र आंधीसहित जापानीहरू जापानलाई प्रेम गर्दछन् किनभने त्यहाँ फुजी छँदै छ, जतिसुकै क्षतिग्रस्त भएको ठाउँमा पनि चेरी फेरि हाँसेर फुल्दछ ।

त्यस्तै हामी नेपाललाई यसको उकालो ओह्यालोसहित प्रेम गर्दछौं । हिमाल चिसो पनि छ, सुन्दर पनि छ । नेपाललाई सम्म पार्न यी सब पर्वतहरू काटिए भने साथसाथै सौन्दर्य पनि त छाँटिन्छ । त्यो सौन्दर्य त परदेशीहरू पनि देख्छन् तर हामी त्यसलाई स्वभावतः प्रेम गर्दछौं । देशप्रेम मातृभक्ति तथा वात्सल्य जस्तै प्राकृतिक हो । प्रेम गर्नाका धेरै कारणहरू हुन्छन्- यही माटोमा जन्मनु, यही माटोमा खेलेर हुर्कनु, यहाँकै अन्न जल खानु, यहाँ नै आफ्ना बन्धुवर्ग हुनु इत्यादिको अतिरिक्त विभिन्न देशका आफ्ना आफ्ना गौरवका वस्तु हुन्छन्, जसले जातिको शिर टाढो राख्छ, जातिलाई दुःख पर्दा ढाढस दिन्छ, परिश्रम गर्न उत्साह दिन्छ, संघै आशावादी नुल्याएर जीवित राख्छ ।

त्यो देश त्यति नै उन्नत हुन्छ जतिमात्रामा देशलाई देशवासीले प्रेम गरेको हुन्छ, साधारण देशवासी देशलाई त्यति नै प्रेम गर्दछ जति मात्रामा उसलाई देशको गौरव हुन्छ । मानिस सबभन्दा गौरवलाई प्रेम गर्दछ । प्रेमिकाको निम्ति ज्यान फाल्नेहरूको संख्याभन्दा जातीय गौरवको निम्ति प्राणलाई हत्केलामा राख्ने ससारका वीरहरूसित दाँजिन हामी नेपालीहरू कहिल्यै पछि परेका छैनौं । भक्ति थापाले औल्याणको गौरवमा कैयौं सिपाही बलिदान भए ।

भौतिक संपत्ति आवश्यकीय वस्तु हो, हाम्रो व्यवहार चल्ने साधन स्तुत्य छन्, तर गौरवका यस्ता वस्तुको पनि अस्तित्व संसारमा छ जसको निम्ति मानिस संपत्तिलाई तृणबराबर गर्दछ । तिनबाट हाम्रो व्यवहार नचलोस्, तिनबाट हामीलाई पेट भर्ने कुरा प्राप्त नहोस्, हाम्रो पेट नभरोस् तर ती हाम्रा गौरवका वस्तु छन् । ती जति प्राचीन छन् उति नै हामीलाई नवीन बन्न सक्ने शक्ति दिन्छन्, जति जग गहीरो र बलियो हुन्छ उति त्यसमाथिको भवन अग्लिन सक्तछ ।

त्यस्ता गौरवका वस्तुहरूमध्ये सबभन्दा प्राचीन तथा हाम्रो ज्ञान विज्ञानका मूल स्रोत वेद हुन् ।

वेदको घर नेपाल हो ।

यहाँ पश्चिमतिरबाट बिस्तारै बिस्तारै आर्य जातिको प्रवेश भएको हो । त्यसभन्दा अघि यहाँ किराती, थारू आदि आदिवासी थिए । त्यस बेला गंगाको फाँट ज्यादै ठूलो थियो विन्ध्यदेखि हिमालय पर्वतको फेदीसम्म वा भीमफेदी सम्म नेपालतराई जहाँ अहिले जंगल छ त्यो पनि जलमग्न थियो । पानी घट्टै गएपछि थारूहरू पानी भेट्न ओर्लदै गएका हुन् । किरातीहरू पर्वतमाथि नै थिए, तिनैलाई आर्यहरूले किन्नर (किरात), यक्ष (याखा) याकथुम्बा, गन्धर्व (गाइने) भनेका होलान् ।

आर्य नाम नै घुमन्ताको हो । त्यसैले आर्य कहांका आदिवासी हुन् भनेर पैल्याउंदै जाँदा कति दक्षिण रूस-तिरबाट तिनीहरू यता पनि आएका हुन्— कति त यूरोपतिर गए, छुट्टिने बेलामा स्वस्तिक चिह्न उनीहरूले आपस्तमा बाँडेका थिए जो अझै साक्षीरूपमा छ । कति

त इराक इरानतिर लागे, 'जिन्दावस्ता' का वेदसित मिल्ने केही भाषा र केही भावना अझै तिनका विशेष प्रमाण बनेका छन् । आर्यहरू कति पछि पञ्जाबको बाटो गरी केही भारत पसे, थोरै आर्य पर्वत पर्वतको बाटो गरी दार्शनिक विचारलाई कवितामा पकाउन एकान्तलाई महत्व दिँदै नेपालका काली कर्णाली, सप्तगण्डकी र सप्तकोशीको क्षेत्रमा आएर बसे, तिनै प्रथम वैदिक ऋषि हुन सक्तछन् । यस सुन्दरभूमि नेपाललाई ऋषिहरूले स्वर्ग बनाए, पर्वतका टाकुरामा रहने वर्षा गर्ने मेघमा रहेको विद्युच्छक्तिलाई सर्वोच्च स्थान दिएर त्यसलाई देवराज इन्द्र भने:—

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ।

यदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥

मधुच्छन्दा (ऋग्वेद)—

जब एक पर्वतशिखरबाट अर्को शिखरमा जानेले इन्द्रको कार्यशक्ति पूरासित देख्छ इन्द्र पनि उसको भाव बुझेर वृष्टि गर्न आफ्ना सेनासित उसको सहायतार्थ दौडन्छन् ।

यो कोशीकिनारको कुनै स्थान हुन सक्छ जहाँबाट तरेली परेका पर्वतमाला देखिन्छन्, बिजुली चम्कन्छ, पानी पर्दछ, मधुवर्षासाथै मधुच्छन्द बर्सन्छ । यसका रचयिता, अथवा जसलाई यो स्फुरण भयो ती कौशिक विश्वामित्रका पुत्र हुन् । कोशी किनारामा अझै यस्ता छन्द उब्जन्छन् । तलका दुइ पद हामी दाँज्न सक्तछौं दुवै उही छन्दमा छन्:—

- (१) उकालीको दुवाली कोशीकिनारमा
के पो होला ठुल्दाज्यू हाम्रो निधारमा ?
धिन् धिन् मादल काँ बज्यो कोशीकिनारमा
भाग्य छैन साम्रानी तिम्रो निधारमा ।

अब ऋग्वेद । ऋषि— हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ।
देवता— आशिवदेव । छन्द— जगती ।

- (२) त्रिरश्विना सिन्धुभिः सप्त मातृभिस्
त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो
नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिहितम् ।

अर्थ— हे अश्विदेव, आमाहरू जस्तो सातनदी (सप्तकोशी)

बाट तीनचोटि भरिएका तीन भांडा छन्, तीन प्रकारले हवि गरिएको छ । तीन पृथ्वीमाथि (शिखर पाखा र फेदीमा) दिनमा गएर तिमीले दिन र रात्रिले राखेको स्वर्ग (सुख-औषधि) को रक्षा गरेथ्यौ ।

विभिन्नता यो छ, वेदमा ओज छ, आशा छ, अगिल्लोमा निराशा र पलायनवाद छ । परंपरागत उही वातावरणमा गुजिरहेको लय त जस्ताको तस्तै छ, तर आत्मशक्ति टुटेको छ जुन हामी पुरातत्वको ज्ञानले फेरि जुटाउन सक्छौ ।

अर्को ठाउँमा मधुच्छन्दा गायत्रीमा गाउँछन्—
इन्द्रो दीर्घाय चक्षुस आसूर्यं रोह्यद्वि ।
वि गोभिरद्विमैरयत् ।।

इन्द्र धेरै कालसम्म प्रकाश गरून् भनेर सूर्यलाई माथि चुलोकमा उठाउँछन् । सूर्य किरणले पर्वतलाई गतिशील बनाउँछन्, हिउँ बग्नु थाल्दछ । मेघातिथि ऋषिको अगिल्लि पर्वतमा एक थुम्को बादल जान्छ, उनी गाउँछन्—

मेघो भूतो ३ भि यन्नयः

हे पर्वतमा रहने इन्द्र, बुद्धिमान् कण्वपुत्र मेघातिथिको अगाडिबाट यसरी तिमी भेडाको रूपले गयो ।

मेघातिथिका पिता कण्व हामी चारैतिरबाट पर्वतले घेरिएर बसेकाहरूको निति कस्तो प्रेरणा दिने गीत गाउँछन्—

परा ह यत् स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वियाथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ।।

हे नर ! जब तिमी सुस्थिर शत्रुलाई उचालेर फाल्न सक्छौ, बलियो शत्रुलाई हल्लाउन सक्छौ, पृथ्वीको वनलाई पनि नाश गर्न सक्छौ तब तिमी चारैतिर धेरैको पर्वतबाट पनि सुगमताले निस्कन सक्छौ । यो उनले हावालाई सम्बोधन गरेर बोलेका हुन् ।

यसरी ऋग्वेदका कैयौं मन्त्रमा हामी पाउँछौ—पहिले नागहृद भएको नेपाल खाल्डा तथा बराहक्षेत्रसम्मका ठाउँहरू जहाँ जहाँ पानी जमिरहेको थियो, त्यसबाट बज्र प्रहार गरी कालो बादल वा कालो ढुंगो लडाईं बांध खोलिदिने इन्द्र छन् । पछि तिनै विष्णुपुराणमा विष्णु र बौद्धपुराणमा बुद्ध भए । पर्वतमा धनको सुरक्षा गरिराख्ने पनि इन्द्र छन्, नदीनालाहरूलाई पर्वतबाट वेगवान् बनाई चलाउने पनि इन्द्र नै छन् । सानै नदी (सप्तकोशी वा सप्तगण्डकी) इन्द्रलाई अन्न दिन्छन् । यस्ता सयौं मन्त्र देख्दा हामीलाई निश्चय हुन्छ, हामी तिनै ऋषिका उत्तराधिकारी हौं ।

जस्तै हामी पृथ्वीको माथिमाथि खनेर अन्न उमाउँछौं, अन्न तल तल खनेर खानि भेट्दाउँछौं, त्यस्तै संसारको सबभन्दा प्राचीन ग्रन्थ वेदलाई खन्नु र खोतल्नु पनि हाम्रो कर्तव्य हो । हाम्रो आर्थिक संकटको अवस्थामा पुरातत्वका महत्त्वलाई पन्छाउनेहरू पनि छन् । हाम्रो आर्थिक संकटको मूल कारण हो हामीले आफ्नो पुरातत्वलाई हेला गर्नु अरुको नयां तत्वलाई लियौं । निश्चय नै हामीले हाम्रो संस्कृतिको आधार पूरा तत्वको खोजी अवश्यमेव गर्नुपर्ने देखिन्छ । किनभने त्यहाँ जमेको पुरानो जगको ढुंगामाथि हामीले नयां भवन निर्माण गरेर संसारको मुखिनजेल प्रतिष्ठाले उभिनु छ ।

श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाह र तत्कालीन नेपाल

—दुर्गिराज भरडारी

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका पाचौं उत्तराधिकारी श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाह बुद्धिले कुशाग्र, हृदयले महान्, भावनाले राष्ट्रिय भए तापनि भाग्यले एक अभागी राजा थिए । करीव ३१ वर्षको उनको राज्यकाल (वि. सं. १८७३-१८०४) मा नेपालमा जति अमानवीय घटनाहरू घटित भए र साथै देशभक्तहरूको इहलीला जुन बबेर तरीकाबाट समाप्त गरियो त्यति कुनै पनि राजाको राज्यकालमा नेपालको इतिहासले प्रस्तुत गर्न सकेको छैन । दरवारभित्रका तत्कालीन स्वार्थी भारदारहरूको देशबेचुआ राजनीति, ईस्ट इण्डिया कम्पनीका पदाधिकारीहरूको नेपाल हडपने कूटनीति र केही सीमित व्यक्तिका व्यक्तिगत स्वार्थ र दुराकांक्षा नै ती अमानवीय घटनाहरूका मूल कारण हुन् । जसले गर्दा नेपालको इतिहाससम्म भाँडिन र राष्ट्र आफ्नो राष्ट्रिय चरित्र, मर्यादा, गौरव र संस्कृतिसम्मलाई प्रश्नवाचक चिह्नले हेर्ने स्वभावले प्रेरित भयो ।

भारतवर्षको इतिहासका कतिपय घटना (जयचन्द्र, मीरजाफर आदि ऐतिहासिक पात्रहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ र साथै सिकन्दर, नादिर शाह र ईस्ट इण्डिया कम्पनी आदिका भारत-अभियान सम्बन्धी सफलताहरू)ले इतिहासका जिज्ञासुहरूलाई ठूलो शिक्षा प्रदान गरेको छ ।

इतिहासका सबै घटनाहरूको तुलनात्मक विशद अध्ययन र मनन गर्दा इतिहासका पुराना पाता पुनः नपल्टिऊन् र साथै विदेशी र विदेशीका इशारामा “वणिकवृत्ति” ले प्रेरित भई नेपालको इतिहास भाँड्न लेखिएका इतिहासका कल्पित चरित्रचित्रण र घटनाहरू ऐतिहासिक प्रमाणका साथ इतिहासका प्रेमीहरूको समक्ष आएका छन् । तर आफ्नो स्वार्थगत भावनालाई कुण्ठित गरी आफ्नो देशको इतिहासको रक्षा गर्नु, ऐतिहासिक सामग्रीहरूको खोजी गर्नु, संचित राख्नु र ती सामग्रीहरूको अध्ययन, मनन र चिन्तनको आधारमा इतिहासका बिग्रन

गएका अंशहरूलाई सच्याउनु इतिहासका प्रेमीहरूको पुनीत कर्तव्य हो ।

यिनै उपर्युक्त तथ्यहरूमाथि विचार गर्दागर्दै यसै क्रममा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको चरित्र, तत्कालीन राजनैतिक घटना र त्यसका निश्चित भयंकर परिणामसम्म पुग्न सकिन्छ । विदेशी इतिहासकार तथा उनका आधारमा अनूदित ऐतिहासिक घटनावली तथा ऐतिहासिक पात्रहरूका चरित्रचित्रण र प्राप्त ऐतिहासिक सामग्रीहरूका तथ्यांकहरू स्पष्ट रूपमा एक दोस्राका विरोधी लक्षित हुन्छन् । यसको अतिरिक्त यी इतिहासका चित्रहरू कल्पनाको आधारमा चित्रित हुन गएकाले स्वतः पनि एक दोस्राका विरोधी देखापर्दछन् ।

प्राप्त ऐतिहासिक प्रमाणको आधारमा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको जीवन दुई भागमा विभाजित देखापर्दछ । १, अपरिपक्व अवस्था र २ परिपक्व अवस्था । अपरिपक्व अवस्थाअन्तर्गत उनको जीवन बाल्यावस्था र युवावस्था यी दुई भागमा बाँडिएको देखिन्छ ।

राजेन्द्र विक्रम शाह करीव २ वर्षको उमेरमा राजसिंहासनमा आसीन भएका थिए । १९ वर्षको अवस्थासम्म उनले अभिभाविका नायव जिज्युमुमा महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको आश्रय प्राप्त गरेका थिए । वि. सं. १८७३ मा राजसिंहासनमा आसीन भएदेखि वि. सं. १८९४ सम्म मुख्तियार भीमसेन थापाको प्रशासकीय व्यवस्थाको आधारमा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले देशको गौरवको रक्षा गरेका थिए । अब प्रश्न उठ्दछ— वि. सं. १८८९ मा नायव महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको निधनपछि दरवारका भारदारहरूले भीमसेन थापाको विरुद्ध १९ वर्षीय श्री ५ राजेन्द्र विक्रमको कान किन फुक्न थाले र श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको उमेर २५ वर्ष पुग्दा नपुग्दै वि. सं. १८९४ मा भीमसेन थापाको पतन किन भयो ?

नेपाल राष्ट्रका जनक दूरदर्शी पृथ्वीनारायण शाहले अंग्रेजहरूको उपनिवेशवाद नीतिलाई राम्ररी बुझेका थिए । यसैकारण उनले प्रशासिका प्रधानमन्त्री ओटो वान विशमाकले जमेन राष्ट्र खडा गर्नुभन्दा एक शताब्दी पूर्व नै नेपाल राष्ट्रको निर्माण गरेका थिए । अंग्रेजहरूको सम्बन्धमा उनको धारणा थियो-यिनीहरू पहिले शास्त्र देखाएर पछि शस्त्र प्रहार गर्दछन् । अर्थात् आर्काको राज्यमा पहिले धर्मप्रचारका लागि पादरी पठाउछन्, उनीहरूको सफलतापछि व्यापारीहरू र अन्तमा क्रमशः त्यस राज्यमा आफ्नो राजनैतिक अधिकार कायम गर्दछन् । हुन पनि पछिका घटनाहरूले उनको धारणालाई सत्य सिद्ध गरेका छन् । यसै धारणाको आधारमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो जीवनपर्यन्त अंग्रेजहरूलाई नेपालको भूमिमा प्रवेश गर्न दिएका थिएनन् । वि. सं. १८१९ मा सिधुलिगढी युद्धमा भएको किम्लोकको पराजय अस्तै रूपमा देखापर्दछ । पृथ्वी नारायण शाहले नेपालराष्ट्रको निर्माण गरे तर देशको दुर्भाग्यले गर्दा अल्प समयमा नै इहलीला समाप्त गर्नुपरेकोले प्रशासनिक व्यवस्थालाई उनले सुदृढ पार्न सकेनन् । श्री ५ प्रताप सिंह शाहको राज्यकाल एक त अत्यन्त अल्प रह्यो र अर्को उनले आफ्नो अल्प (२ वर्ष १० मैन) राज्यकालमा पनि राज्यविस्तार गर्ने भावनालाई नै व्यावहारिक रूप प्रदान गरे । उनको निधनपछि बालक रणबहादुर शाह राजसिंहासनमा आसीन भए । राजा कमजोर भएको खण्डमा राज्य कसरी भारदारहरूको हातको खेलौना हुन जान्छ भन्ने तथ्य मल्लकालीन पाटनको इतिहासले प्रस्तुत गरेको छ । हुनत श्री ५ प्रतापसिंह शाह र बहादुर शाहको अगडाले राजदरवारमा षड्यन्त्रको बीजारोपण प्रारम्भ भइसकेको तथ्यतिर आकर्षित गर्दछ, तर यसको स्पष्ट लक्षण रणबहादुर शाहको राज्यकालमा देखापरेको छ । दरवारी षड्यन्त्रमा स्वार्थी भारदारहरूको मात्र हात थिएन बरु ब्रिटिश कम्पनी सरकारको पनि हात थियो भन्ने कुरा ऐतिहासिक प्रमाणद्वारा सिद्ध भइसकेको छ ।

अब अर्को प्रश्न उठ्छ- भारतको उत्तरको एउटा कुनामा रहेको भौगोलिक दृष्टिबाट यति सानो राज्यमाथि ब्रिटिश कम्पनी सरकारको त्यत्रो ठूलो गृहदृष्टि किन पन्यो जसले गर्दा बहादुर शाह तथा भीमसेन थापाको पतन भयो, माथवरसिंह तथा गगनसिंहको हत्या

भयो र साथै नेपालले कोलपर्व र मण्डारखालपर्व जस्ता कल्पना गर्न पनि डर लाग्ने अपमानवीय घटनाहरू देख्नुपन्यो ।

इंग्लैण्डको इतिहास ट्यूडर कालमा गृहकलह र हनोवरकालमा जातीय युद्धले भरिएको छ । युद्धको मूल कारण उपनिवेशप्रसारण नीति नै बौध हुन्छ । पुर्तगाली, डच, फ्रांसिसी र अन्तमा अंग्रेजहरूको क्रमशः भारतमा आगमनसम्बन्धी घटनाले उपर्युक्त विचारलाई बल प्रदान गर्दछ । सन् १६०० ई. को ३१ दिसम्बरमा अंग्रेजहरूले भारतमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीको स्थापना गरेका थिए । अंग्रेजहरूले यसै समयदेखि श्री ५ रणबहादुर शाहको राज्यकालसम्म कैयौं पटक यूरोपीय देशमा आफ्नो जातभाइहरूसित र एशियामा विभिन्न राजारजौटाहरूसित युद्ध गरी एशियाको व्यापार र राजनीतिबाट अभ्य यूरोपीय जातिहरूलाई स्वदेश फर्कन बाध्य गरेका थिए । सन् १७८३ ई. को वारसाइलको सन्धिद्वारा अमेरिकन उपनिवेश आफ्नो हातबाट गुमेपछि यता इंग्लैण्डमा १८ रौ शदीको उत्तरार्धमा औद्योगिक क्रान्तिले जरो हालेपछि आफ्नो व्यापार सुरक्षित राख्न भारतवर्षमाथि आफ्नो अधिकार बलियो पार्नु परमावश्यक थियो । यसै कारण अंग्रेजहरूले भारततिर जाने सबै जल स्थल दुवै भागलाई अनेक छल, बल तथा कूटनीतिद्वारा क्रमशः आफ्नो अधिकारमा पारेका थिए । अंग्रेजहरू रूसलाई ब्रिटिश भारतको निश्चित खतरा मान्दथे । यसकारण रूसको दृष्टिबाट भारतलाई बचाउन प्राकृतिक ढाल अफगानिस्तान र तिब्बत यी दुई राज्यलाई आफ्नो अधिकारमा पार्नु परमावश्यक थियो । तिब्बत र नेपाल एक दोस्रासित जोरिएका हुनाले नेपालको राजनीतिमाथि पनि आफ्नो अधिकार कायम गर्नु ईस्ट इण्डिया कम्पनीका लागि परमावश्यक थियो । यसै कारण ईस्ट इण्डिया कम्पनीको दृष्टि नेपालमाथि परेको थियो ।

अपरिपक्व बालक श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको राज्यकालमा पनि कमाण्डर इन चीफ र मुख्तियारीको पद भीमसेन थापाले नै प्राप्त गरेका थिए । उनको परराष्ट्र नीति नेपाल राष्ट्रका जनक पृथ्वी नारायण शाहको परराष्ट्र नीतिको व्यावहारिक रूप थियो । नेपालबाट त के सम्पूर्ण एशियाबाट नै ब्रिटिश-उपनिवेशवादीलाई पलायन गराउने इरादाको आधारमा उनले आफ्नो सम्पूर्ण नीति बनाएका थिए । काशीबाट रण-

बहादुर शाहलाई नेपाल फिर्ता गराउंदा दूरदर्शी भीमसेन थापाले आफ्नो बुद्धिचातुर्य र कूटनीतिमा अंग्रेजहरूलाई राजनीतिको यौटा सानो तर महत्वपूर्ण पाठ पढाइसकेका हुनाले ईस्ट इण्डिया कम्पनी अब आफ्नो सैनिक बलद्वारा नेपालमाथि अधिकार कायम गर्न चाहन्थ्यो । सोझै आक्रमण गर्दा वि. सं. १८५८ को सन्धिमाथि प्रभाव पर्ने हुनाले बुटवल र स्यूराजको इलाकालाई आधार बनाएर उनीहरूले कर्चिगल उठाए । यस सम्बन्धमा केवल २५ दिनको म्याद दिई युद्धघोषणा गर्नुभन्दा १० दिन-अगाडि नै वि. सं. १८७१ मा श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको राज्यकालमा नेपालमाथि आक्रमण गरेका थिए । अब पुनः प्रश्न उठ्छ— वि. सं. १८५८ को सन्धिद्वारा एक प्रकारले मित्र भइसकेको स्वाभिमानी नेपालको विरुद्ध निराधार कर्चिगल उठाई हतारिएर आक्रमण गर्ने के कारण थियो ?

एक त महत्वाकांक्षी नेपालको बढ्दो शक्तिले अंग्रेजहरूको उपनिवेशवादनीतिमाथि आघात पुऱ्याएको थियो र अर्को त्यस समयमा कूटनीतिज्ञ भीमसेन थापा ग्वालियरमा नेपालका वकिल भएर गएका पद्मपाणिद्वारा मराठा-शक्ति र सिखदरवारमा नेपालका वकिल भई गएका पृथ्वीविलासद्वारा सिखशक्तिलाई नेपालको अनुकूल र ईस्ट इण्डिया कम्पनीको विरुद्ध पारी त्रिशक्ति (नेपाल, मराठा र सिख) भएर अंग्रेजहरूलाई भारतवर्षबाट लखेट्ने प्रयत्नमा थिए * । वस्तुतः यी त्रिशक्ति आपसमा मिल्न पाएको भए एशियाको इतिहास आज अर्कै हुने थियो । यिनै कारणले गर्दा हतारिएर पूर्व-योजनाअनुसार नेपाल हड्पने नीतिले उनीहरूले आक्रमण गरेका थिए । वीर नेपालीले आफ्नो देशको एक एक अंवल भूमिको रक्षाको लागि जुन अपूर्व वीरता र धैर्य देखाए साथै यस युद्धमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीको जति धनजनको क्षति भयो त्यो निकै रोमाञ्चकारी छ । यसमा नेपालको इतिहास साक्षी छ । चीनको सहायता समयमा नआएकोले र आक्टरलोनीको दोस्रो अभियानले गर्दा देशको धनबल र जनबल सीमित भएकोले युद्ध-नीतिमा चतुर भए तापनि भीमसेन थापाले बाध्य भएर कूटनीतिद्वारा आफ्नो इच्छाको विरुद्ध अंग्रेजहरूसित सुगौलीसन्धि कायम गर्नुपऱ्यो । सुगौलीसन्धिले नेपाल र सिख-शक्तिलाई भविष्यमा मिल्ने बाटो सदाका लागि

बन्द गरिदियो र साथै नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट कायम भयो । नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट कायम भए तापनि स्वाभिमानी भीमसेन थापाले रेजिडेण्टमाथि कडा प्रतिबन्ध लगाएका थिए । रेजिडेण्टका कुनै पनि अधिकारी नेपाल सरकारको आदेशविना न त आफ्नो सीमाभन्दा बाहिर विचरण गर्न सक्दथे न कुनै नेपाली नागरिकसित भेटघाट नै । फलतः रणबहादुर शाहका पालामा चवन्नी कोठी खोल्न हतारिएका ईस्ट इण्डिया कम्पनीका अधिकारीहरूले नेपालमा रेजिडेण्ट कायम गरिसकेपछि पनि खुलेर राजनीति खेल्न नपाउंदा भित्र-भित्रै थापाका विरोधी भारदारहरूलाई आफ्नो अनुकूल पार्ने कूटनीतिको प्रयोग गरे । रणजंग पाण्डे भीमसेन थापाको पतन गराउन चाहन्थे । फलतः उनले आफ्ना समर्थकहरूका साथ यस कार्यमा ब्रिटिश रेजिडेण्टको साथ दिए । मुख्तियार भीमसेन थापाले नायव महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको आड प्राप्त गरेकोले यी षड्यन्त्रकारीहरूको दरवारमा केही लाग्दैनथ्यो । तर वि. सं. १८८९ मा नायव महारानीको स्वर्गवास भएपछि यी षड्यन्त्रकारीहरूले आफ्नो स्वार्थ-सिद्ध गर्ने मार्ग निष्कण्टक पाए । यस समयमा १९ वर्षीय श्री ५ राजेन्द्र अनुभवको क्षेत्रमा परिपक्व थिएनन् । कुचक्रीहरूले उनको यस काँचो अवस्थाबाट गलत फाइदा उठाए र नित्यप्रति मुख्तियार भीमसेन थापाको विरुद्ध श्री ५ राजेन्द्रको कानमा विषवमन गर्न थाले । फलतः वि. सं. १८९४ सालको श्रावण महीनामा षड्यन्त्रकारीहरूले रचेको कल्पित घटनाको आधारमा मुख्तियार भीमसेन थापाको पतन भयो । जुन महापुरुषले श्री ५ रणबहादुरको समयदेखि आफ्नो, (राजेन्द्रको,) करीब २४ वर्षको अवस्था सम्म करीब ३१ वर्षको यौटा लामो अवधिमा कुनै प्रकारको लोभलालसा मनमा नराखी राष्ट्रहितलाई सर्वोपरि संझी आफ्नो बुद्धिचातुर्य तथा अथक परिश्रमद्वारा राष्ट्रलाई अनेक संकटबाट बचायो त्यस्ता महान् देशभक्तको सम्बन्धमा राम्ररी छानवीन नै नगरी सर्वस्व हरण गरी बन्दी बनाउनु र फेरि कुचक्रीहरूको भन्दाइमा लागी प्रमाण नभेट्टिएर एकपल्ट निर्दोष सावित भइसकेको मुद्दालाई तत्कालीन मुख्तियार रणजंग पाण्डेको मंत्रणामा पुनः उल्टाउने कार्यले श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको अपरिपक्व अवस्था प्रकट गर्दछ ।

भीमसेन थापाको बलिदानले श्री ५ राजेन्द्रको अपरि-

* (१) चित्तरंजन नेपालीकृत—“भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल”मा प्रकाशित पद्मपाणिीको पत्र नं. २३ पृ. २८५ र”पृथ्वीविलासको अख्तियारनामा” पत्र पृ १२५। (२) “संस्कृत सन्देश” वर्ष १ अंक ९ पृ, १-५

पक्व युवावस्थालाई समाप्त गर्दछ र साथै उनको ज्ञान-
चक्षु पनि खोलिदिन्छ । तर उनी अब त्यस अमूल्य रत्न
भीमसेन थापालाई कसरी प्राप्त गर्न सक्दथे ? फेरि पनि
परिस्थितिसित कहिल्यै हार नमान्ने कूटनीतिविशारद
श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहका
पाचाँ उत्तराधिकारी श्री ५ राजेन्द्रले पनि निर्भयता र
धैर्यका साथ आफ्ना पूर्वजहरूले अपनाएको परराष्ट्र
नीतिलाई नै कूटनीतिको आधार मानी कार्यान्वित गर्ने संकल्प
मनमा लिए । यस नीतिलाई कार्यान्वित गर्ने सर्वप्रथम
घरका भेदिया ब्रिटिश रेजिडेण्टका समर्थन प्राप्त मुख्तियार
रणजंग पाण्डेलाई अंग्रेजहरूको दृष्टिबाट खसाल्नुका साथै
उनका समर्थक दरवारका अन्य कुचक्री भारदारहरूको
पतन गराउनु परमावश्यक थियो । यै लक्ष्य लिएर
आफ्नो संकल्पमा दृढ भएर श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले
आफ्ना गुमेका इलाका पुनः फिर्ता गराउन पूर्वप्रतिज्ञा-
अनुसार मुख्तियार रणजंग पाण्डेमाथि दबाव हाले ।
भीमसेन थापाको मुख्तियार कालमा रणजंग पाण्डेले
गुमेका इलाकाहरू र सुगौलीसन्धिको सारा दोषारोपण
भीमसेन थापामाथि हाली अधिकार पाएको खण्डमा उक्त
गुमेका इलाकाहरू पुनः फर्काउन सक्छु भन्ने प्रतिज्ञा गरेका
थिए । अब उनको स्थिति धरमरिएको देखिन थाल्यो ।
तर श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको समक्ष केही नलागेकोले
अन्तमा रणजंग पाण्डेले ईस्ट इण्डिया कम्पनीअधिकृत
चम्पारन जिल्ला अन्तर्गत रामनगरमाथि आक्रमण गर्न
बाध्य हुनुपर्थ्यो । यस कार्यद्वारा कूटनीतिज्ञ श्री ५
राजेन्द्रले अंग्रेजहरूको दृष्टिबाट रणजंग पाण्डेलाई खसाई
आफूलाई ब्रिटिश समर्थक जस्तो देखाएको तथ्य कलकत्ता-
स्थित नेपालका वकिल लोकरमण उपाध्यायका नाममा
वि. सं. १८९८ सालमा पठाएको पत्रले स्पष्ट गर्दछ ।
यस पत्रद्वारा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालको प्रशासकीय
व्यवस्थामा राम्ररी दखल दिन लागिसकेको थियो र
साथै सालबसाली हुने नयाँ पजनीमा आफ्ना समर्थकहरू
भर्न थालेको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

अजिले सबै विस्तार जाहेर भयो । माउक साहेब
सिक्रिटरले कौलकरार बमोजिम रहनु भन्दा विस्तारको
कुरा बहुत बढिया गन्याछन् पजनीका कुरालाई सायेत
हेरी थमौति गर्ना दस्तुर अघि देखि चलि आएको हुनाले
आजतक सायेत न ठहर्दा ढिल भयाको हो अवर बढिया
सायेतमा मुषतियार चौतरियाको थमौती भै सरासर पजनी
हुन्छ विचमा घटिया मानिसहरूका गर्नाले केहि कुराको

तफावत पन्या जस्तो हुन गयो त पनि जो कबुल करार
भै लेख पढ गरि रजीडट हाजसन साहेब मार्फत अघि
बन्दोवस्त लाठसाहेबलाई गयाको छ उस बमोजिम कद्राचित्
हाम्रा तरफबाट आर्को तरह हुन्या छैन दिन परदिन दोस्त
बढदै जावस भन्या यही मनमा रहेछ तिमिले यही
व्यहोराका चाहिन्या वातचित माउक साहेब सित गरि
जो भयाको विस्तार हाम्रा हजूर विर्ति पठाउन्या काम
गरे* ।

यस प्रकार कूटनीतिज्ञ श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले
एकतिर त अंग्रेजहरूका समर्थक दरवारका षड्यंत्रकारी
भारदारहरूलाई उनीहरूको दृष्टिमा तल खसाली आफू-
लाई ब्रिटिश समर्थक जस्तो देखाएका थिए र अर्कोतिर
भित्रभित्रै ईस्ट इण्डिया कम्पनीको जरो उखेल्ने र देशको
गौरवको रक्षा गर्ने कूटनीति खेलेका थिए । यै कूटनीति-
को आधारमा उनले आफूमा र रानीमा ठूलो झगडा
देखाई आफ्नो लक्ष्य सिद्ध गर्ने इरादा गरेका थिए ।
यो झगडा देखाउनमा कारण थियो । रणजंग पाण्डेको
पतनपछि फत्तेजंग शाह मुख्तियार भएका थिए । यिनी
कमजोर प्रकृतिका व्यक्ति थिए । न त कूटनीतिज्ञ थिए
न दूरदर्शी नै । उनको राजनैतिक सल्लाहमा चलेर
आफूले चिताएको ठूलो लक्ष्य पूर्ण होला भन्ने विश्वास
श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको मनमा थिएन । कारण
उनले त अंग्रेज जस्तो सबल र कूटनीतिज्ञ जातिसित
मोर्चा लिनु थियो । अंग्रेजहरूको जन्मजात विरोधी,
राष्ट्राभिमानी माथवरसिंहद्वारा नै यत्रो ठूलो काम सम्पन्न
हुन सक्छ भन्ने कुरा श्री ५ राजेन्द्रको अन्तरात्मा
ठानेको थियो । यस समयमा माथवरसिंह थापा लाहौरमा
थिए । उनीलाई नेपाल बोलाएर उनको हातमा राष्ट्रको
प्रशासनिक व्यवस्था र फौजी व्यवस्था सुम्पनु परमावश्यक
थियो । सोझै आफूले उनलाई नेपाल बोलाउदा अंग्रेजहरू
सशंकित हुने सम्भावना देखेकाले कूटनीतिज्ञ श्री ५
राजेन्द्रले पहिले त आफूमा र आफ्नी महारानी राज्य-
लक्ष्मी देवीमा झगडा भएको अफवाह प्रचारित गरी
अन्तमा वि. सं. १८९९ सालमा शाही घोषणाद्वारा रानी-
लाई आफ्नो सम्पूर्ण शाही अधिकार प्रदान गरे । दर-
वारका यी षड्यंत्रकारीहरूले पहिले पनि जेठी महारानी
साम्राज्य लक्ष्मी देवी र कान्छी महारानी राज्य लक्ष्मीको
बीचमा नारीसुलभप्रकृति सौतिने डाह उत्पन्न गरी त्यसका
आधारमा उनीहरूले नचिताएको कुरालाई कल्पनाको
आधारमा दुवै महारानीहरू आपनाआपना शाहजादालाई

*"इतिहास प्रकाश," अंक १ पृ. ९६

युवराज बनाउने प्रयत्नमा छन् भनी जनतामा भ्रम प्रचारित गरेका थिए र यस समयको राजारानीको योजनाबद्ध झगडालाई पनि यिनीहरूले चारित्रिक लाञ्छन लगाई चिताउन नसकिने भावना जनतामा प्रचारित गरेका थिए भन्ने तथ्यको उद्घाटन ऐतिहासिक प्रमाणले गरेको छ १।

वि. सं. १८९९ मा नियुक्तिसम्बन्धी सम्पूर्ण शाही अधिकार रानीलाई सुम्पेपछि पनि वि. सं. १९०० मा माथवरसिंह थापालाई प्रधानमन्त्री बनाउंदा श्री ५ राजेन्द्रद्वारा आफ्नो नाममा नियुक्तिपत्र दिने कार्य दुवै राजदम्पतीको आपसी कलह वस्तुतः देखावटी थियो भन्ने तथ्य स्पष्ट गर्दछ । रणबहादुर शाहका पालामा एक पल्ट धोखा खाइसकेका अंग्रेजहरूले राजदम्पतीको यस आपसी कलहलाई पहिलेको जस्तो राजनैतिक चाल ठाने । रणजंग पाण्डे तथा उनका समर्थकहरूले यस परिस्थितिबाट फाइदा उठाई श्री ५ राजेन्द्रको आन्तरिक इच्छा ब्रिटिश रेजिडेण्टलाई अवगत गराई दिएको सम्भावना तत्कालीन ब्रिटिश रेजिडेण्ट हागसनले भारतका तत्कालीन वाइसराय लार्ड एलिनवरालाई लेखेको पत्रले सत्य सिद्ध गर्दछ २ । हागसनले एलिनवरालाई लेखेका थिए “अदेश पाएको खण्डमा ऐले उनी नेपालमा रक्तको खोलो बगाउन पूर्णतया समर्थ छन् ।” तर भारतका तत्कालीन वाइसरायलाई एलिनवराले यो कार्य रोकी पठाए । रोक्नका खास कारण हुन् पहिले भनिए जस्तै रूसको दृष्टिबाट भारतको रक्षा गर्ने दुई प्राकृतिक ढाल मध्ये अफगानिस्तान पनि एक हो । त्यस समयमा फारसको शाह रूससित मिलेर ब्रिटिशविरोधी हुन गएकाले अफगानिस्तानमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीसमर्थक शासक हुनु परमावश्यक थियो । यसैकारण भारतका तत्कालीन वाइसरायलाई आकलैण्डले अफगानिस्तानका वैधानिक शासक दोस्त मोहम्मदलाई गद्दीबाट जवरदस्ती हटाई ईस्ट इण्डिया कम्पनीसमर्थक शाह शुजालाई गद्दीमा बसाउंदा त्यहाँका देशभक्त सरदारहरूले दोस्त मोहम्मदका छोरा अकबरखांका नेतृत्वमा विद्रोह खडा गरेका थिए । यस विद्रोहले एक त शाह शुजालाई लघायो र अर्को वेलेजिले चलाएको सहायक प्रथा (Subsidiary alliance) अनुसार अफगानिस्तानमा कायम रहेका १६००० फौजी जवानहरूलाई एक एक गरी सखाप पारेको थियो । केवल डाक्टर ब्राइडन एकलै आफ्नो

ज्यान जोगाई त्यहाँबाट भाग्न समर्थ भएका थिए । अन्तमा ब्रिटिश कम्पनी सरकारले आफ्नो कैदमा परेका दोस्त मोहम्मदलाई आफूले नीचदेखि ससम्मान मुक्त गरी अफगानीहरूसित सन्धि कायम गर्नुपरेको थियो । यस घटनाले कुनै पनि देशलाई छलछामद्वारा आफ्नो अधिकारमा पार्नका लागि शाहशुजा जस्ता यौटा अराष्ट्रिय तत्वको सहायताले मात्र काम चल्दैन बरु त्यस देशका सम्पूर्ण देशभक्तहरूलाई जरैबाट नष्ट गर्नुपर्दछ भन्ने तथ्य अंग्रेजहरूका समक्ष पछि यै अनुभवको आधारमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालमा कोतको भूमिका रन्ने प्रेरणा प्राप्त गरेको तथ्य श्री हृषीकेश शाहले पनि व्यक्त गर्नु भएको छ ३ । यस प्रकारलाई आकलैण्डको नीतिले सशक्त रहेको अफगानिस्तानको भय, ग्वालियरको विशाल सेनाको आतंक र सिखहरूको बढ्दो प्रबल शक्तिले गर्दा लार्ड एलिनवरा एकसाथ अर्को चौथो हिन्दुशक्ति नेपाललाई त्यस समयमा आफ्नो विरुद्ध उत्तेजित गर्न चाहँदैनथे । फलतः भारतका तत्कालीन वाइसरायलाई एलिनवराबाट सहमति प्राप्त नभएकोले सदा अनुशासनमा रहने र साथै आफ्नो देश र आफ्नो जातिको हितमा आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थको बलिदान गर्ने अंग्रेज जातिका सन्तान हागसनले आफ्नो भावनालाई आफूतिरबाट त्यस समयमा रोक्नुपर्थ्यो । रेजिडेण्ट हागसनले आफूतिरबाट यस कार्यलाई समयको प्रतीक्षामा स्थगित गरे तापनि उनीद्वारा पाठ पढाइएका देशद्रोहीहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्तिमा हतारिएर वि. सं. १८९९ सालमा “बेलपाल” रचेका थिए । यस “बेलपाल” द्वारा उनीहरू देशभक्तहरूलाई राजाको हातबाट नै खतम गराई आफूले गुमाएको अधिकार पुनः प्राप्त गर्न चाहन्थे । तर भीमसेन थापाको सम्बन्धमा एक पल्ट ठूलो धोखा खाई समय र अनुभवको आँचमा खारिएका परिपक्व श्री ५ राजेन्द्रलाई धोखा दिनु अब साधारण कार्य थिएन । फलतः यी कुचकीहरू आफूहरूले रचेको “बेलपाल” मा स्वतः अल्लिए ४ ।

पूर्वयोजनाअनुसार सम्पूर्ण शाही अधिकार प्राप्त कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मी देवीको अनुरोधमा माथवरसिंह थापा लाहोरबाट नेपाल फर्कदा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले उनलाई ३५-३६ हजार फौजका मालिक

१-“इतिहास प्रकाश” अंक १ पृ. ४१ २- हागसनको पत्र । ३-“Nepal and the world” page 9 -10

४- “इतिहास प्रकाश” अंक १ पृ. १५७

बनाई मैह्लाको एक लाखको खानी दिन्छु भनी भारतमा नै रोक्ने प्रयत्न गर्दा पनि सारा प्रलोभनलाई तृणवत् सम्झी देशको सेवा गर्नु नै उचित ठानी उनी नेपाल फर्केर आएका थिए । “तिमी हाम्रा दरवारमा बस तिमीलाई पैतिस छतिस हजार फौजको मालिक हौं । मैह्लाको लाख रूपैया षानगि षाऊ भनी कवौल गन्या छन् । जनरल माथवरसिंह थापाले त्यो कवौल त्रिण-वमोजिम मानि हाम्रो निमिष र दुष्ट अपराधीले लायाका कुल अपवातको उद्धार गर्न समझी लाख रूपैयाको देश-देशको चीज सौगात ली १९०० सालका वैशाखमा, हाम्रा हजूरमा दाखिल भयो जो ल्यायाको दौलथ चिजीविज हाम्रा नजराना चहायो* ।” नेपालमा उनको ठूलो स्वागत भयो र उनको विशेष सम्मानमा सर्वप्रथम उनलाई प्रधानमन्त्रीको पद प्रदान गरियो ।

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको यस कूटनीतिक कार्यले ईस्ट इण्डिया कम्पनीका अधिकारीहरूको आंखा छर्लंग खोलिदियो । नेपालले धेरै पहिलेदेखि नै अंग्रेजहरूको विरुद्ध पृथ्वीविलासद्वारा सिखशक्ति, चौतरिया पुष्कर शाहद्वारा चीनशक्ति र साथै वाणिनिधिको वाणीद्वारा एशियाका सम्पूर्ण शक्तिलाई एक सूत्रमा गांसिन आवाहन गरेको थियो । फलतः अंग्रेजहरूले यी शक्तिहरूलाई एक एक गरी चुपचाप सखाप पारी अन्तमा एक्लो नेपाललाई हडपने चाल चले । यै नीतिको आधारमा नेपालका अत्यन्त छिमेकी तथा एकै प्रकारका हिन्दू राज्य ग्वालियर र पंजावलाई क्रमशः वि. सं. १९०० (सन् १८४३ ई.) को ग्वालियर युद्ध र वि. सं. १९०२ (सन् १८४५ ई.) को सिखयुद्धद्वारा पराजित गरी यी राज्यहरूको सैनिक-शक्ति नगण्य बनाई त्यहाँ आफ्नो रेजिडेण्ट कायम गरे । यसै बीचमा नेपालस्थित ब्रिटिश रेजिडेण्टले जंगबहादुरको निर्माण गरी आफ्नो इशारामा माथवरसिंह थापा तथा गगनसिंहको हत्या गर्ने लगाए ।

माथवरसिंह थापाको हत्याको दोषरोपण विदेशी इतिहासकारहरूले सती साध्वी राज्यलक्ष्मी देवीमाथि थोपरी उनको चरित्रको विरुद्ध अनेक कल्पित प्रसंग इतिहासमा जोडी आफ्नो वर्णनलाई सांचो तुल्याउने असफल प्रयत्न गरेका छन् । तर यस सम्बन्धमा विदेशी-हरूले लेखेको तथा उनीहरूको आधारमा स्वदेशी इतिहासकारहरूले लेखेको इतिहासदेखि बाहेक अन्य ऐतिहासिक

प्रमाण आजसम्म भेटिएको छैन । अतः महारानी राज्य-लक्ष्मी देवीको सम्बन्धमा लेखिएका विवरणहरू पूर्णतया कपोलकल्पित ठहरिन्छन् । जुन देशभक्त सेवकहरूको सहायतामा आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्ने पूर्ण आशा थियो तिनीहरूको यस प्रकार निर्मम हत्या हुंदा राजारानीले विचलित हुनु स्वाभाविकै थियो । फेरि नारी जाति त स्वभावले नै कोमल हुन्छन् । तर मानव मुलभ यस कमजोरीको आधारमा सती साध्वी महारानी राज्यलक्ष्मी देवीमाथि विदेशी इतिहासकारहरूले आफ्नो जातिको ढाकछोप गर्न आफ्नो इतिहासमा चिताई नसक्नु असफल प्रहार गरेका छन् ।

यस प्रकार वि. सं. १९०२ सम्म भारतका हिन्दू-शक्तिलाई पूर्ण रूपले पंगु बनाई ईस्ट इण्डिया कम्पनीले आफ्नो सम्पूर्ण कुदृष्टि नेपालमाथि दिएको थियो । नेपालको राजनीतिलाई आफ्नो अनुकूल पार्न अंग्रेजहरूले प्रतापसिंह शाहदेखि ऐलेसम्म अथक प्रयत्न गरेका थिए । यस कूटनीतिक कार्यमा अंग्रेजहरूले आफ्नो जन, धन र इज्जतका साथै ७० वर्षको यौटा लामो अवधि खर्च गर्नुपरेको थियो । यसको बदलामा उनीहरू नेपालका केही इलाकाहरूका साथ वीर बहादुर शाह, देशामिमानी भीमसेन थापा, स्वामिमानी माथवरसिंह थापा, आदिलाई क्रमशः आफ्नो मार्गबाट हटाउन सफल भएका थिए । अब ईस्ट इण्डिया कम्पनी नेपालको राजनीतिमा धेरै समयसम्म अल्लिएर आफ्नो समयको दुरुपयोग गर्न चाहन्थ्यो । फलतः उ हतारियो । उसको हतारमा दुराकांक्षी जंगबहादुरको हतार पनि मिल्न गएकोले गगनसिंहको हत्याको आधारमा कोतको भूमिका निर्मित भयो र त्यसमा सम्पूर्ण देशभक्तहरूको निर्मम हत्या गरियो । ईस्ट इण्डिया कम्पनीका पदाधिकारीहरूले अफगानिस्तानको पराजयबाट कोतकाण्ड गराउने प्रेरणा प्राप्त गरेका थिए भन्ने तथ्य प्रसंगवश उल्लेख भइ-सकेको छ । कोतकाण्डपछि, परिस्थितिसित कैलै हार नमानी उद्योगमा सदा विश्वास राख्ने निर्भय तर अभागी राजा श्री ५ राजेन्द्रले भण्डारखालयोजना र अलौयुद्धद्वारा नेपालको भाग्यरेखाबाट निरंकुश अवैधानिक राणाशासन हटाउने प्रयत्न गरेका थिए तर उनको प्रयत्न नेपालको इतिहासलाई मंजूर थिएन । फलतः देश र देशको इतिहास दुबै विदेशीको इशारामा निर्मित हुन थाले ।

*“इतिहास प्रकाश” अंक १ पृ. ४४ पंक्ति ३६-४२

श्री ५ राजेन्द्रको राज्यकालमा नै यस प्रकार अमान-
वीय घटना घटित भएकाले र साथै नेपालको इतिहासमा
राणाअध्याय जोरिन गएकोले आफ्नो दोष लुकाउन र
जनताको दृष्टिबाट नेपालको राजसिंहासनलाई गिराउन
इतिहासका पानामा कल्पित घटना र चरित्रहरू चित्रित
भएका छन् र कल्पनाका केन्द्रविन्दु श्री ५ राजेन्द्र हुन
गएका छन् ।

वस्तुतः ऐतिहासिक प्रमाणको आधारमा नेपालको
इतिहासको विवेचना गर्ने हो भने श्री ५ राजेन्द्र विक्रम

शाहको जीवनको उत्तरार्द्ध कुचक्रीहरूलाई आफ्नो मार्ग-
बाट हटाउन व्यतीत भएको र एशियाको भूमिबाट
अंग्रेजहरूको उपनिवेशवादनीतिलाई पलायन गराउन
व्यतीत भएको तथ्य बोध हुन्छ र उनको यस पुनीत
कार्यमा उनकी सती साध्वी कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मी
देवीले कल्पनाको आधारमा आफ्ना विरुद्ध फैलाइएको
अफवाहसम्मको परवाह नगरी हिन्दूमर्यादाको अनुसार
पतिपरायणा भई पतिलाई सहयोग गरेको तथ्य प्रकाशमा
आउँछ ।

